

Тартамелла вимкнув мотор. Над річкою Ройя сходило сонце. Він зупинився на кам'янистому березі, недалеко від дороги, біля струмка з чистою, мов сльоза, водою. Закурив і, почувши голоси всередині фургона, гукнув захриплим голосом:

— Приїхали! Приїхали!

Один за одним чоловіки виходили з фургона і розминали затерплі від довгого сидіння ноги. Їх було багато — восьмеро, а може, й десятеро — і всі різних національностей: грек, турок, єгиптянин, тунісець. Були серед них дуже худі, були високі, були низенькі, були чорняві й були руді, були з карими й були з зеленими очима. Вони говорили різними мовами й були по-різному вдягнені — у товсті плетені светри, в зимові пальта, в зношені костюми, — але Тартамелла зразу їх упізнавав, тому що бідність, турботи й голод залишали на людях однако-вий слід. Тартамелла стояв на кам'янистому березі й дивився на них, потім кинув погляд на небо, блідо-голубе й холодне небо зимового світанку. Щоб якось підбадьорити своїх пасажирів, він почастивав їх американськими сигаретами. Кожен узяв мовчки по одній і чекав на вогник запальнички.

Мілоз не курив. Він похмуро дивився на Тартамеллу своїми голубими очима і, здавалося, думав про щось інше. Тартамелла знімає під цим поглядом і, вдаючи розгніваного, різко запитав по-італійському:

— В чім річ?

Мілоз озвався не зразу, та коли Тартамелла, знизавши плечима, обернувся до нього спиною, мовив:

— Коли рушаємо?

— Негайно, — сказав Тартамелла. — Як тільки з'явиться провідник.

— Провідник? — перепитав Мілоз.

— Атож, провідник.

Мілоз сів на камінь. Інші теж посідали, утворивши гурт людей, які начебто не мали нічого спільного ні з Тартамеллою, ні з автофургоном. Тартамелла ще раз знизав плечима і повернувся до кабіни. Він знову закурив і, щоб згаяти час, увімкнув радіо; там співала негритянка, і її низький голос звучав трохи незвично на тлі цього краєвиду з обрисами засніжених гір, що височіли під голубим зимовим небом, з високою річкою та кам'янистим берегом, де сиділо з десяток чоловіків.

Вони мовчали. Та й як могли вони розмовляти, коли в кожного була своя рідна мова, мова того села, в якому він покинув батьків, дружину й дітей, щоб пошукати

кращої долі десь-інде. Мілоз пригадав матір, батька, будиночок у горах. Як усе це далеко! Відколи вже він тиняється по дорогах, спить на автомобільних звалищах і навіть у притулках для вбогих, пильно оберігаючи в кишені, яку Лена, його дівчина, пришила до споду сорочки, пачку грошей, що має допомогти йому перейти кордон.

Він не знав, хто такий Тартамелла. Ніхто не називав його на ім'я. Мілоз разом з іншими приїхав з Трієста, вийшов з вагона й зупинився перед сходами, на які падало неонове світло. Він поставив свою фіброву валізку на землю. Інші зробили те саме. Кожен чекав і уникав дивитися на супутників, боячись, щоб це не виявився хтось із прикордонної поліції.

Потім приїхав Тартамелла. Він вийшов з кабіни і, на ходу прикурюючи, попростував до дверей вокзалу.

Мілоз стояв попереду, тому саме до нього звернувся товстий Тартамелла:
— Ти куди їдеш?

Мілоз добре розумів італійську мову, але не любив розмовляти нею. Сказав лише:

— Франція.

— З документами все гаразд?

Усе відбувалося так, як було домовлено при від'їзді з Трієста. Чоловік у кафе на П'яцца делла Ліберта, навпроти автобусного вокзалу, сказав:

— Якщо запитують про документи, покажи гроші — і цього досить.

Мілоз розстебнув сорочку і витяг із внутрішньої кишені згорнуту вчетверо десятитисячну банкноту. Проте зразу її не віддав.

І ось тепер він сидить на камені біля річки й чекає. Небо посвітліло. Зійшло сонце, осяявши спочатку засніжені вершини, а потім і схили гір. Ось проміння впало на рінь у долині річки, і гладенькі камінці заблищали. Мілоз любив сонячні світанки. Незважаючи на втому після безсонної ночі, перебутої в кузові фургона від самого Мілана, він був щасливий, що сидить тут і дивиться, як сходить сонце.

Та водночас він і трохи боявся. Що чекає його по той бік кордону? А як він потрапить до рук поліції і його посадять до в'язниці, то коли він зможе повернутися до Лени, до батьків? Кажуть, інколи поліцаї навіть убивають іноземців. Про це йому розповідав по-французькому араб, коли він чекав на вокзалі в Мілані. Мілоз не дуже розумів французьку, а араб, чиї очі хворобливо блищали, говорив до того ж хрипко й зовсім нерозбірливо, отож Мілоз низив плечима й перестав слухати. Однак в глибині душі зростав неспокій, якого Мілоз не міг збагнути. Куди він тепер поїде? Яку користь матиме з цієї пригоди? Коли знову побачить свою синьооку Лену?

Сонце вже стояло високо в безхмарному небі. Чоловіки й далі спокійно сиділи на березі річки Ройя. Вони звикли чекати з дитинства, чекати годинами, днями. Лише коли сонце, незважаючи на зимовий холод, почало припікати, іммігранти пересіли трохи далі, у тінь низького вічнозеленого дуба. Було чути гуркіт автостради, двигіння мосту. Проте автомобілів вони звідси не бачили. До них долинав тільки шурхіт коліс і гудіння моторів.

Тартамелла чекав у кабіні, курив, але вже починав утрачати терпець. Він усе частіше поглядав на масивний золотий годинник з браслетом, що виблискував на його смаглявій руці.

Ніхто з іммігрантів не мав годинника. Мілоз залишив свій Лені, щоб вона могла продати його в разі потреби. Та й навіщо йому знати, котра година, коли є сонце. Тепер, коли він заїхав так далеко і, може, й не повернеться зовсім, нема йому потреби знати точний час. Мілоз запасся терпінням ще на вокзалі в Трієсті, де чекав два дні, щоб зустріти того, хто давав поради, як перейти кордон. Він спав на лавках на П'яцца делла Ліберта, їв хліб та підгнилі фрукти, покинуті пасажирами на вокзалі перед від'їздом.

У поїзді він сидів на підлозі вагона і спав, поклавши голову на свою фіброву валізку. Вранці йому пощастило знайти місце в купе. Ще кілька годин він чекав на вокзалі в Мілані, бо Тартамелла сказав, що не вистачає двох чоловік.

Усі вони вміли чекати. Їм не хотілося ні курити, ні розмовляти. Хотілося їсти, але вони тамували голод, бо знали, що харчі ще знадобляться. Коли хотіли пити, йшли до річки і швидко робили кілька ковтків, боячись, щоб їх не побачили з дороги. Кому припікало справити нужду, той відходив недалечко в чагарник. Тартамелла не дуже церемонився: зайшов усього-на-всього за фургон. А тоді з'їв бутерброд із черствого хліба, куплений на вокзалі в Мілані.

День помалу згасав. Тіні в долині річки з кожною годиною ставали все довші. Вкриті снігом вершини забарвились у світло-сірий колір. Голубе небо вже не відбивалось у воді, яка дзюркотіла тонким струмочком поміж каміння.

Чоловіки наче закам'яніли. Вони, мабуть, чекали б тут і до самої смерті, бо

ж зовсім не знали дороги. Та й навіть рахувати години чи дні, якщо все одно помреш за голоду? Мілоз не перестав думати про Лену. Іноді він помічав, що говорять сам до себе, наче вона була тут, поруч. Але ніхто не звертав на нього уваги. Зморені втомою, голодом, очікуванням, іммігранти сиділи мовчки. Єгиптянин, що їхав у поїзді разом з Мілозом, ліг на землю обличчям до останніх сонячних променів і, здавалося б, заснув, коли б його не виказував блиск очей.

Нарешті з'явився провідник. Ніхто не знав, як його звать, і ніхто не поворухнувся, коли він прийшов. Провідник коротко переговорив з Тартамеллою, подивився на чоловіків, які сиділи на березі і, мабуть, запитав, чи всі тут, бо Тартамелла ствердно кивнув.

Провідник, худий, смаглявий, з видубленим обличчям горця, був одягнений у сині джинси, темно-зелену мисливську куртку і взутий у добрячі гірські черевики.

— Ну, ходімо!

Він сказав це по-італійському. Усі підвелись і рушили. Мілоз ішов зразу за провідником, тримаючи в руці фіброву валізку.

Перш ніж поїхати, Тартамелла зібрав з кожного по сорок тисяч лір і склав гроші в чорну сумку, що теліпалась у нього на руці. Потім, не сказавши й слова, сів у кабіну і поїхав нагору крутою дорогою. Гуркіт мотора раптово затих. Мілоз обернувся, щоб іще раз глянути на вагозов, але машина уже зникла за деревами.

Провідник ішов швидко. Ніде не зупинявся, наче хотів дістатись до мети якнайскоріше. Натомлені люди плентали, ковзаючись на камінні, позаду. Слідом за провідником вони перейшли річку вброд. Мілоз відчув, як крижана вода пройшла в старі черевики й намочила ноги. Він скинув черевики й пішов по камінню босоніж. Інші пороззувалися теж. Єгиптянин мав на ногах величезні сині спортивні кеди, що викликало в його супутників посмішку. Один ніс на плечі важкий мішок від борошна, вщерть напакований речами. Посковзнувшись на слизькому камені, він упав. Усі засміялись, але Мілоз помітив, як обличчя в того чоловіка скривилося від болю. Він допоміг йому підвестися.

— Евхарісто¹,— сказав той. Він був грек.

Провідник зупинився. Він стояв на протилежному березі й дивився на чоловіків, які брели у воді, ковзаючись по ріні, що перекочувалася під ногами. Його смагляве обличчя було незворушне, але голос видавав нетерпіння, коли він крикнув, цього разу по-французькому:

— Швидше! Швидше!

Нарешті вони дістались до протилежного берега і стали підійматися його крутим схилом, продираючись крізь густий і колючий чагарник. Сонце сховалося за горами, насунула темрява. Мілоз подумав, що, мабуть, на тому боці, за кордоном, ще світить сонце. Це додало йому сили, і він пришвидшив ходу.

Вони перейшли через дорогу й через залізничну колію. Висока трава плуталась під ногами. Раптом Мілоз помітив на сірому пагорбі сільські огорожі. Почувся гавкіт собак. Чоловіки несамохіль зупинилися, боячись, що їх хтось помітить, але провідник продирався далі крізь кущі й кричав:

— Швидше! Швидше!

Вони обійшли першу гору, порослу вічнозеленими дубами та чагарником. Долина тяглася на північ. Біля старої зруйнованої каплиці вони вийшли на стежку, яка, петляючи, підіймалася угору. Тепер їхня група витяглась у ланцюжок. Крок за кроком бралися вони вгору кам'янистою стежкою.

Минуло понад годину безперервної ходьби. Раптом Мілоз згадав про грека. Він схвав валізку в чагарник, накрив її гіллям і почав спускатися вниз. Назустріч стомлено брели чоловіки. Ніхто не обзивався. Грек ішов далеко позаду, зігнувшись під вагою свого мішка й важко дихаючи. Мілоз мовчки взяв у нього мішок. Коли дійшли до того місця, де була схована валізка, він витяг її з кущів, дав грекові, а сам знову взяв мішок на плечі й рушив далі.

Вночі вони підійшли до села. Провідник чекав на них край дороги. Його сигарета червоною цяткою жевріла в темряві. «Сан-Антоніо»,— сказав він і пояснив, що піде вперед, а коли свисне, можна буде йти слідом. Він сказав це по-італійському і каліченою французькою, проте всі зрозуміли.

У темряві здавалося, ніби минула вічність. Ноги Мілоза тремтіли від утоми. В роті пересохло. Він не міг навіть поворухнути язиком. Ніч була холодна, і йому хотілося йти далі, щоб хоч трохи зігрітись.

Нарешті здалеку долинув свист провідника, і вони рушили по вкритому гудроном шосе. Проходячи повз село Сан-Антоніо, іммігранти побачили вогники осель, почули людські голоси, гавкіт собак. Кожен згадав про село, яке покинув

¹ Дякую (грецьк.).

десь у Італії, Туреччині, Греції або Тунісі. Провідник ступав попереду, вгадуючи стежку, яка вела до кордону. Йдучи наосліп у непроглядній темряві, вони часто спотикалися. Мілоз чув за собою хрипке сапання грека.

За кілька кілометрів від Сан-Антоніо провідник зупинився на повороті біля розваленої стіни. Він не сказав нічого, але всі зрозуміли: вони заночують тут, у затишку від нічного вітру. Кожний поклав свій клунок і вмовився у траві, прихилившись головою до розваленої стіни й не думаючи про скорпіонів. Поклавши голову на фіброву валізку, Мілоз уже крізь сон почув важке дихання грека.

Було ще темно, коли провідник розбудив їх. У чистому зимовому небі світив місяць. Крижаний холод проймав до кісток. Мілоз підвівся й хотів узяти мішок. Грек не вставав. Мілоз труснув його раз, удруге, але побачив, що той не спить, бо з його розплющених очей котилися сльози.

— Ну ж бо! Вставай! — сказав Мілоз по-сербському, а тоді крикнув, як провідник, по-французькому: — Швидше!

Грек заперечливо похитав головою й задер холошу штанів. Навіть при слабкому місячному світлі було добре видно, що від укусу скорпіона нога розпухла й посиніла. На обличчі в нього блищали краплі поту.

Підійшовши до провідника, який саме збирався рушати, Мілоз показав на грека й мовив:

— Він не може йти.

Провідник підійшов і підняв холошу. Потім з байдужим виразом витяг з кишені сорок тисяч лір, поклав біля грека й сказав:

— Коли розвидниться, йди назад у Сан-Антоніо.

Той зрозумів — це кінець його подорожі. З очей у нього покотилися сльози, але він не сказав нічого. Та й навіщо, коли все одно ніхто тут не зрозумів би грецької мови.

Мілоз узяв свою фіброву валізку й, не дивлячись на грека, пішов геть. Незабаром він наздогнав групу, яка почала підійматися стежкою для мулів, що вела крізь чагарник до хребта Рош-Лонг.

Стежці, здавалося, не буде кінця і краю. Іммігранти ступали, нахилившись уперед і втупивши очі в каміння, яке виблискувало в місячному сяйві. Вони втратили відчуття реальності. Мілоз відчув, як у ньому закипає злість на цілий світ, а надто на провідника, чий силует то з'являвся, то зникав у чагарнику. Він зненавидів каміння, що калічило йому ноги, колючий терен, пронизливий вітер, терпкий запах чебрецю та землі. Проте ця злість смушувала його йти вперед, незважаючи на голод, спрагу, сонноту.

Світанок застав їх зовсім близько від хребта Рош-Лонг. Вони посідали на пагорбі біля провідника, який курив і дивився в долину. Небо на сході почало сіріти. Над річкою стелився густий туман. Трохи відпочивши, Мілоз дістав хліб із сиром і вперше після безсонної ночі під'їв. Інші теж видобули з клунків щось їстівне. Провідник усе курив. Неподалік височів хребет Рош-Лонг, якому ранкове проміння надавало чудернацького вигляду. Провідник показав туди рукою і промовив:

— Франція.

Далі вони пішли не стежкою, а там, де сходять сніжні лавини. Провідник ступав легко: він мав вільні руки і був добре взутий. Але інші ковзались, хапалися за чагарі, рвали одяг. Схожий на турка чоловік, який ішов перед Мілозом, послизнувся на камені й відірвав підощву, що стирчала тепер із черевика, мов язик. Проте він навіть не зупинився, а йшов далі, хоч гострі камінці впиналися йому в ступню.

Мілоз важко сапав, але вийшов на вершину Рош-Лонг майже одночасно з провідником. Коли він глянув на протилежний схил, де ще панувала первісна темрява, в його душі наче щось обірвалось. Від хвилювання запаморочилось у голові. Внизу виднілися руїни села, кущі чорних олив, покинута ферма та скеля Ормеа, схожа на риф, що височів над морем п'ятьми й туману. Мілозу раптом захотілося, щоб Лена була зараз тут і він показав би їй усе це, як тоді, коли вони тільки познайомились і він уперше повів її стежками свого дитинства до місця, яке називалось Чортова долина. Стоячи над безоднею, він тримав її тендітну руку, а в її розширених очах бачив ляк і захоплення.

Мілоз поставив валізку й присів навпочіпки біля провідника. Вони не озвались і навіть не глянули один на одного, але Мілоз уперше відчув, що їх щось єднає: обидва-бо сиділи навпочіпки й милувалися одним чудовим краєвидом.

Сонце сходило над горами, освітлюючи вершини, скелю Ормеа та долину. Мілоз побачив дорогу, якою вони мали прийти у Францію. Вона починалася високо на хребті, потім завертала на південь, огинала скелястий пік і губилася

в лісі, де росли вічнозелені дуби та сосни. Ген на півдні клубочилася біла імла. Мілоз добре знав: там — море. Все, що він тепер бачив, сидячи навпочіпки біля провідника, має надовго закарбуватися йому в пам'яті. Згодом він розповість про це Лені, коли вона приїде сюди. Це були прикмети, які означали кінець його злидням, кінець розчаруванням. Від втоми й довгого безсоння він почав марити, але чув, як підходять інші. Вони посідали поруч і теж замилювалися краєвидом. До Мілоза долинуло їхнє дихання й голоси. Всі шепотіли одне слово:

— Франція... Франція...

Провідник сидів так досить довго, наче давав їм змогу надивитись на обитовану землю. Коли з-за високих гір викотилося сонце, він підвівся, сказав: «Ходімо!» — і почав швидко спускатися схилом у неглибоку долину. Він не обертався й не чекав на інших. Навіть Мілоз ледве встигав за ним, спотикаючись на лискучому камінні. Нарешті стежка завершила за скелястий пік. Холодний вітер пронизував блаженський одяг. Внизу провідник зачекав на них біля джерела, що пробивалося з-під дубів і падало цівкою сріблястої води на стежку. Вони скинули клунки й жадібно припали до цілющої крижаної вологи. Тут густо росли дерева. Весело співали пташки. Провідник сполохав зайця, пожбував у нього каменем, але не влучив. Втікачі так отупіли, що нічого не помічали й не відчували, навіть голоду.

Всякіна камінцями стежка дедалі ширшала. Вони поволі йшли до села Кастелар. Франція... З хуторів долинув гавкіт собак. Чоловіки пригнулися, ховаючись за кущами, але ніде не було нікого. Селяни, видно, ще спали, хоча вже стояв ясний ранок. Раптом зовсім близько перед ними з'явилося село, розкидане попід скелястою горою. Проходячи біля каплиці, провідник на мить зупинився, а тоді рушив далі. Мілоз спускався зразу за ним. Чагарник розступився. На вкритій гудроном стоянці машин Мілоз побачив голубий фургон, біля якого стояв опасистий Тартамелла, слухав радіо і курив.

Життя тяглося нестерпно повільно, а надто вночі, у підвалі, де вони жили. Відколи вони тут оселилися? Цього не знав ніхто. Мілоз гадав, що місяців два-три тому або навіть більше. Іноді приходив бородатий чоловік. Він відчиняв двері й викрикував їхні прізвиська, які страшенно перекручував. Проте кожний упізнавав своє, швидко прямував до сходів, вибирався нагору і, засліплений сонцем, човгав далі. Більше той бородань не казав нічого, а просто вів обраних до синього фургона, де за кермом чекав Тартамелла. Його гладке обличчя блищало від поту. Куди їх повезуть? Вагозов довго їхав покрученою дорогою, минаючи міста, де на широких алеях виблискували на сонці легкові автомобілі. Позаду залишалися парки, пальмові гаї, голубе море. Вони нахилились і, штовхаючи один одного, по черзі дивилися крізь отвір у брезенті на прекрасне й бурхливе життя: вулицями неквапливо йшли люди; гарні дівчата зупинялись перед вітринами; по тротуарах бігали діти. Зціпивши зуби, іммігранти жадібно вбирали в себе навколишній гамір.

Щодня Мілоз думав про Лену — аж на душі ставало тяжко. Хотів був написати їй, але Тартамелла не дозволив. Він сказав, що поліція читає листи, а потім розшукує нелегальних іммігрантів. Мовляв, тоді усіх їх заарештують і відішлють назад. У Мілоза тепер часто виникало бажання втекти. Коли Тартамелла гальмував перед світлофором або виходив з кабіни по сигарети, Мілоз відхиляв брезент і роздивлявся навколо. Він аж тремтів від прагнення вистрибнути з фургона, побігти по залитій сонцем вулиці, загубитися в натовпі. Однак без грошей і документів це було неможливо. Разом з паспортом Тартамелла забрав усі його заощадження, щоб сховати, як він сказав, у надійному місці, але Мілоз добре знав, що він хоче затримати їх тут, перетворити на в'язнів. На роботу їх возили ваговозом. Він зупинявся то біля цементного кар'єру, то на березі моря, де височіла залізобетонна будівля, то перед корпусами з цегли — скрізь були потрібні їхні руки, щоб фарбувати, штукатурити, прибивати дошки, з'єднувати болтами металеві балки.

Над ними висіло голубе й холодне небо, і іммігранти знову почували себе вільними, як тоді, коли, подолавши високу гору, вони вдосвіта спускались у долину. Щовечора перед сном Мілоз мріяв про ту хвилину, коли він зійде на вершину гори, тримаючи в руці ніжку долоню Лени, і вони разом милуватимуться долинами, скелястими горами, білою імлою над морем. Він палко жадав цього, лежачи в підвалі на пліснявому матраці, й подумки розмовляв із Леною. Втома не дозволяла мріяти довше, тому він не знав, що буде далі, коли вони повернуться назад у долину. Може, то спогад про Тартамеллу заважав йому мріяти? Мілоз поринав уважкий сон, не чуючи навіть гуркоту автомобілів, що на повній швидкості мчали по шосе.

Скільки ж минуло часу? Три місяці, чотири, п'ять? Мілоз знав, що часу минуло багато, бо зима закінчилась і почало припікати сонце. Всі робітники скинули теплий одяг, крім тунісія, який навіть уночі спав одягнений — у грубому светрі та в чорній вовняній шапочці.

На будівельному майданчику Мілоз побачив нових людей, що недавно тут з'явилися. Вони понуро стояли купкою під навісом, де зберігалися компресори та відбійні молотки. То були вихідці з Північної Африки — бідно вдягнені, на обличчях тривога і втома. Через два дні під час перерви на сніданок він підійшов до них і запитав кілька разів по-французькому й по-італійському:

— Вас привіз суди Тартамелла?

Ніхто не обізвся. Може, не зрозуміли. Але чоловіки відводили погляд, а їхні обличчя хмурили, ставали ворожими. Мілоз подався до свого робочого місця на другий кінець будови. Пролунав голос майстра, і вони знов узялися до роботи, не встигнувши навіть поїсти. Наступного ранку, коли бородань викликав тих, хто мав їхати на роботу, Мілоз свого прізвища не почув. Три дні він просидів у замкненому підвалі. Аж на четвертий день його привели на інше місце. На лисій горі розкопували кар'єр, який після дощу наповнився рідкою багнюкою. Цілий день він згрібав її лопатою на купи, які потім відкачували помпою. Другого дня його поставили разом з іншими біля підніжжя стрімкої скелі. З ранку до вечора довбали вони відбійними молотками сліпучо-білий камінь, а спали у фургоні з чорної бляхи, що стояв на камінні біля входу в кар'єр. Навколо тяглася огорожа з колючого дроту. На ніч ворота замикали. Крім того, на ланцюгу попід огорожею бігав величезний вовкодав.

Тут не видно було ні Тартамелли, ні бороданя. В кар'єрі працювали самі іноземці. Обпалені сонцем і морозом африканці, вдягнені в строкате лахміття, були похмурі, мовчазні. Щоразу, коли Мілоз намагався почати розмову, вони відвертали голови й не озивались. Може, не розуміли його, та імовірніше, такими мовчазними зробило їх життя в кар'єрі. Зв'язок з навколишнім світом мали лише водії самоскидів та люди, які привозили казани з їжею, замикали ворота й припиняли до дроту собаку. Однак вони були такі самі похмурі й мовчазні, як і робітники-в'язні з кар'єру.

Час від часу один робітник слухав старий транзистор з білої пластмаси, що хрипів та гугнявив пісні, яких ніхто не розумів. Спершись головою на стінку фургона, Мілоз лежав у брудному спальному мішку, слухав музику і згадував Лену, гори, село, батьків, друзів. Яким це стало далеким тепер — наче невиразний сон, в якому люди й речі міняються щохвилини. Лише глибокі темні очі Лени невідступно дивились на нього крізь просторинь.

Мілоз мріяв про день, коли після довгої подорожі він нарешті повернеться додому з грішми, одружиться. Та невдовзі втома брала своє, і він засинав під звуки гугнявої пісні.

У вапняковому кар'єрі дні минали серед гуркоту відбійних молотків та дробарок, що перемелювали камінь на гравій, яким посипали доріжки біля котеджів багатіїв. Мілоз навіть не знав, скільки часу прожив він у бляшаному фургоні, в якому тхнуло потом, тютюном і сечею. Він ні з ким не розмовляв, ні про що не думав. Переставав довбати камінь лише тоді, коли водії приносили ледь тепле рагу. Після літньої спеки несподівано похолодніло. Над горами зашуміли грози. Мілоз зрозумів: він уже рік у Франції. Тяжка, пекуча туга нараз облягла серце, не давала йому спокою навіть уночі, заважала спати. Спочатку він сам не знав, що сталося: чому його ноги стали свинцевими, а під горло підкотився клубок? Може, він захворів? Проте увечері, лежачи в густій темряві у спальному мішку і слухаючи, як завиває вітер, як брязкотить ланцюг, на якому біля воріт бігав собака, як рівномірно дихають заробітчани і ледь потріскують у протилежному кутку фургона сигарети. Мілоз збагнув, що він боїться померти тут одного дня, так і залишившись в'язнем цього кар'єру, боїться не повернутися до Лени, ніколи більше не побачити її. Страх, якого він не міг здолати, заповнив душу. Мілоз зціпив зуби — аж защеміло у скронях — і відчув, як по щоках несамохіть покотилися сльози. Він закричав, мов поранений звір, і почав гатити кулаками по блясі, яка лише дзвеніла від ударів. Чоловіки попрокидались, але мовчки сиділи в темряві. Всі, навіть ті, хто курив, завмерли у своїх спальних мішках, затамували подих, чекали... Від ударів, що ставали все сильніші й частіші, перевертулася пляшка чи казанок. Раптом усе затихло. Було чути лише уривчасте дихання, схлипування, несамовитий гавкіт. Усередині фургона знову запанувала тиша. Усі вляглися, втупившись широко розплющеними очима в густу п'тьму. Тієї ночі Мілоз вирішив тікати звідти. Він нікому не сказав про свій намір, проте всі його зрозуміли і хотіли приседаватися до нього. Вранці, коли в першому ваговозі приїхав майстер, вони сиділи на камінні біля своїх клунків. Над горами сходило сонце.

Мілоз, із фібровою валізкою в руці, стояв на ногах, бо хотів переговорити з майстром. Той зрозумів усе з першого погляду. Він не вийшов з кабіни і навіть не вимкнув мотор, щоб дати задній хід на випадок небезпеки.

Мілоз підійшов до машини і попросив дати їм розрахунок. Майстер відповів не зразу: трохи подумав, а тоді заговорив приглушеним голосом, щоб його чув тільки Мілоз. Він сказав, що у них дворічний контракт, присягався всім заплатити, обіцяв, що Мілоз із часом стане шофером чи навіть майстром і зможе жити в місті. Робітники й далі нерухомо сиділи на купках каміння, мов пасажирів на вокзалі.

Майстер зрозумів: вони не встануть. Він дав задній хід і швидко поїхав геть, так і не замкнувши воріт. Гуркіт мотора поступово затих у долині. Віяв крижаний вітер, але чоловіки й далі сиділи просто неба. Час від часу хтось підводився, щоб напиться води або справити нужду. Вони не розмовляли. Мілоз із цікавістю, злістю і захопленням дивився на їхні похмурі та байдужі обличчя. Саме цих обличчя злякався майстер, а не його, Мілоза. Цілий ранок сиділи вони на камінні й дивилися на широко розчинені важкі ворота, які скрипіли під поривами вітру.

Десь опівдні знову приїхав вагозов. Біля майстра сидів бородаць, якого Мілоз бачив у підвалі. Він полічив гроші й роздав кожному по пачці стофранкових банкнот. Коли Мілоз узяв свою платню, бородаць мовив тоном наказу:

— Ти сьогодні ж заберешся звідси.

Мілоз обернувся й глянув на інших робітників, але поруч уже не було ні людей, ні їхніх клунків. Потім Мілоз почув шум компресорів та різкий стукіт відбійних молотків. Йому захотілося пити, він підійшов до крана, який був біля воріт, і жадібно припав до нього. Потім узяв свою фіброву валізку і, не озираючись, пішов геть.

Сонце стояло вже високо й нещадно пекло, хоча дув холодний зимовий вітер. Мілоз ішов усе швидше і швидше дорогою, яка вела до моря, до міста, де вирувало життя.

Він прийшов туди, коли вже посутеніло й засвітилися вуличні ліхтарі, відкидаючи на асфальт великі світляні кола. Безперервним потоком сунули машини. Аж тепер він відчув себе вільним! Серце мало не вискакувало, груди здавило. Від вуличного гамору голова в нього йшла обертом, тому він сів на лаві перед вокзалом і став роздивлятися навкруги. Поволі проїхав пікап з поліціями, що пильно глянули на нього. Мілоз злякався й пішов далі, несучи свою фіброву валізку, що біла його по ногах. Він зайшов у яскраво освітлений бар. Сів якнайдалі від дверей біля двох чоловіків, що грали в карти, й замовив пиво та сендвіч. Мілоз їв і пив машинально, зовсім не відчуваючи смаку. Коли бар закрили, він знову опинився на вулиці й не знав, куди йому податися. Спочатку хотів був заночувати в готелі, але побоювався, що нічні чергові поцікавляться, хто він такий. Він поплентав темними вулицями далі від центру, аж поки натрапив на якусь будову. Там і вирішив заночувати. Ліг просто на купу цементу, а під голову поклав валізку. Уві сні він тримав руку на серці, де у внутрішній кишені сорочки лежали зароблені гроші.

Удосвіта, ще до приходу будівельників, Мілоз покинув будову й пішов навмання вулицями, розглядаючи яскраво освітлені вітрини магазинів. Спокусливо мерехтіли реклами кафе, ресторанів, кінотеатрів. Проте він нікуди не наважувався зайти, за винятком булочної, де купив ще теплий батон, який з'їв у парку в оточенні горобців та голубів. Мілоз не став більше заходити в бар, щоб випити пива, бо люди відразу звертали увагу на його неголене, засмагле від сонця й холоду обличчя, на зношений і вкритий цементним пилом одяг.

Він придивлявся до людей, намагаючись збагнути, чому вони такі байдужі до нього, чому між ними пролягла безодня. Гарненькі молоді дівчата з лагідними обличчями, вдягнені, мов амазонки, легко ступали по тротуару. Їхні очі, сховані за скельцями темних окулярів, не помічали Мілоза, дивилися кудись у далечінь. Він спостерігав за ними в парках, у дзеркалі вітрин, аж поки побачив там своє змарніле обличчя: його щокі густо заросли щетиною, чорне волосся скуйовдилось, очі гарячково блищали. Авжеж, йому слід уникати людей. Ось чому деякі дівчата при зустрічі з ним переходять на протилежний бік вулиці.

Ночуючи на будові, Мілоз чув крізь сон звуки радіо, телевізорів, гуркіт автомобілів, тріскотню мотоциклів. Та однієї ночі він прокинувся, схопився на ноги і, затамувавши подих, почав удивлятися в темряву. Поблизу блукали якісь тіні. Може, то шукають його, щоб убити й забрати гроші? Мілоз узяв валізку й тихо подався геть. А опинившись на вулиці, кинувся бігти, не розбираючи дороги й не озираючись, поки не опинився на пустирищі, біля смітника. Там він принишк за якоюсь стіною, слухаючи, як шарудять, бігаючи навколо нього, пацюки.

Удосвіта Мілоз вийшов за місто й попростував на схід, до кордону. Там він повернув на північ і кінець кінцем знайшов дорогу, якою прибув сюди. Усе ближче й ближче підходив він до гір, живлячись хлібом, купленим у булочній, та джерельною водою. Синява неба густішала, пахощі модринового лісу збадьорювали його. Він ішов стежками, ступаючи по гострих камінчиках, у напрямку вічнозелених дубів. Мілоз уже не боявся людей, бо оселі зникли, і лише вряди-годи траплялися зруйновані огорожі покинутих ферм. Яскраво світило зимове сонце. Він підіймався вгору, наче наближався до першопочатку часу, де не було ні ненависті, ні розпачу.

Навкруги панувала глибока тиша. Від вітру, що обпікав йому обличчя й руки, сльозилися очі. Та ось на тлі чистого неба Мілоз побачив хребет Фош-Лонг. Йому здалося, що звідти можна побачити вічність. Саме туди поліз він по схилу, обдряпуючи собі руки, ноги й валізку. Він задихався від нестачі кисню. Страшенна втома змагала його. Відчуваючи, що ось-ось упаде, Мілоз щоразу голосно кричав собі так само, як колись провідник: «Швидше! Швидше!» Надвечір він дістався до вершини й побачив на тому боці розкидані серед пагорбів села. З коминів курився дим. Далеко внизу, понад річкою Ройя, де він проходив рік тому, клубочився густий туман. Не відчуваючи крижаного вітру, який віяв із засніжених вершин, Мілоз ліг животом на скелю й розширеними від втоми очима втупився в далечінь, неначе сподівався, що десь поза часом, поза цією мертвою тишею його погляд зустрінеться з поглядом Лени.